

Крисоватий А.І.,
кандидат економічних наук,

Кошук Т.В.

ГАРМОНІЗАЦІЯ ОПОДАТКУВАННЯ У ПАРАДИГМІ ЗАГАЛЬНОДЕРЖАВНИХ ІНТЕРЕСІВ

Розглядаються причини розбіжності фактичних результатів лібералізації у фіскальній сфері з теоретично обґрунтованими, наголошується, що за допомогою грамотного управління податковими процесами суб'єкт ринкових відносин може впливати на кінцевий результат своєї діяльності.

The authors tackle the causes which engender disparities between the actual results of liberalization in the fiscal sphere and the theoretically motivated results, emphasizing that due a competent management of tax processes a subject of market relations may influence the end result of one's activity.

У багатовіковій історії становлення та розвитку держави взаємовідносини фіскалу і податкоплатників формувалися в умовах протистояння антагоністичних інтересів. Так, зокрема, у ХХ столітті соціально-правова доктрина розбудови демократичної держави потребувала дедалі більшої мобілізації фінансових ресурсів, що досягалося, як правило, застосуванням лише фіскальних методів. Проте політика постійного підвищення рівня перерозподілу валового внутрішнього продукту, з одного боку, сприяла гармонізації розвитку суспільства, а з другого — була причиною надмірного оподаткування підприємницьких структур. Як наслідок — падіння норм прибутку не лише пригнічувало стимули суб'єктів ринкових відносин до розширення фінансово-господарської діяльності, а й спонукало до таких реакцій, як виведення бізнесу із реального сектору економіки у тіньовий. Таким чином, замість бажаного зростання надходжень бюджет згодом мав фіскальні втрати. І в результаті — добрі наміри держави розбивалися об передумови ефективного функціонування підприємств у ринковому середовищі.

Здавалося, покласти край одвічним суперечностям у відносинах держави — носія фіскальних функцій і суб'єктів підприємництва — податкоплатників мало б запровадження паретооптимального оподаткування. Адже сам принцип забезпечення зростання добробуту нації в цілому та поліпшення матеріального становища одних членів соціуму без погіршення благополуччя інших, що ліг в основу теоретичних концепцій В. Парето, усував конфлікт інтересів. Природно, що під впливом цих ідей акцент фіскальної політики держави змістився у бік зниження ставок податків. Однак і цього разу практичні результати податкової реформи не виправдали усіх сподівань суспільства: зростання дохідної частини бюджету за рахунок розширення бази оподаткування було на порядок нижчим, ніж очікувалося, а масштаби тіньового сектору практично не зазнали змін.

© Крисоватий А.І., Кошук Т.В., 2004

Зауважимо, що такі наслідки лібералізації оподаткування не лише підірвали довіру до наукової концепції Парето як рецепту раз і назавжди позбутися суперечностей у податковій сфері, а й поставили під сумнів висновки теорії Лаффера, яка описувала зміни у надходженнях до бюджету залежно від розміру податкових ставок.

Але, незважаючи на те, що результати реформи в оподаткуванні не розв'язали більшості проблем у фіскальній сфері, державою все ж було зроблено крок вперед у пошуках взаєморозуміння із податкоплатниками. Так, за сприятливого податкового середовища збільшення прибутків зумовило активізацію економічної діяльності законослухняних суб'єктів ринкових відносин, а значить — і розширення бази оподаткування у масштабах реальної економіки в цілому. Причому самі процеси були чи не головним чинником, що викликав зростання податкових надходжень у пореформений період. У підсумку — наявний позитивний вплив на економічну ситуацію в країні наштовхнув багатьох науковців на думку, що макроекономічному зростанню і наповненню бюджетів і надалі сприятиме не згортання, а подальше вдосконалення такої політики в оподаткуванні.

Якщо безпосередньо перейти до розгляду причин розбіжності фактичних результатів лібералізації у фіскальній сфері з теоретично обґрунтованими, то передовсім треба зауважити, що очікуваного розширення бази оподаткування за рахунок виведення капіталів із тіньового бізнесу так і не було помічено. Як виявилось, підприємницькі структури охочіше ухилялися від надмірного оподаткування, ніж пізніше знову поверталися у реальний сектор економіки після зниження податкових ставок. Річ у тім, що такі суб'єкти ринкових відносин, оцінивши переваги неоподаткованої фінансово-господарської діяльності, до перспективи сплати податків, хоч і за порівняно низькими ставками, ставилися скептично. Тим більше, що протекція корумпованих чиновників фактично виступала гарантом безкарності порушень у податковій сфері.

Усі ці обставини зумовлювали активний розвиток практики тіньових економічних операцій, навіть зважаючи на посилення державного контролю за процесами нарахування та сплати податків. Крім того, підприємства, які вирішували легалізувати власний бізнес, вдавалися найчастіше до уникнення оподаткування за допомогою використання усіляких колізій, недоробок, суперечностей, а також пільгових умов у податковому законодавстві. Зрозуміло, що дедалі ширша реалізація такої альтернативи ухиленню від сплати податків хоча й сприяла звуженню рамок тіньового сектору економіки, проте не завжди передбачала виникнення податкових зобов'язань у суб'єктів підприємництва. Таким чином, темпи зростання доходів бюджету стабільно залишалися низькими.

Наявність таких тенденцій у реалізації реформи оподаткування викликала, у свою чергу, зацікавленість теоретичними концепціями провідних економістів світу, що вивчали економічну поведінку суб'єктів ринкових відносин у різних умовах податкового середовища та макроекономічні наслідки останньої.

Як з'ясувалося, ще в середині ХХ століття Г. Шмольдерс, звернувшись до проблеми взаємовідносин фіска і податкоплатників, став предтечею фіскальної соціології та розробив основи нового напрямку знань — фіскальної психології. Він оголосив предметом фіскальної психології податкове мислення людей, податкову етику платників¹. Відтоді проблеми ухилення від сплати податків і уникнення оподаткування (нелегального та легального обходу податкових зобов'язань) стали розглядатися в економічних, правових, етичних, суспільно-політичних, соціально-психологічних аспектах.

Пропонуючи свою інтерпретацію зазначеного кола питань, зауважимо, що податок у сприйнятті індивіда являє собою не що інше, як частину вилученого доходу, який можна було б обміняти на певну кількість благ. Причому розмір тих суспільних послуг (національна безпека, охорона навколишнього середовища та ін.), які надає держава усім членам соціуму, незалежно від їхнього внеску у централізовані фонди грошових ресурсів, як правило, не порівнянний із сумою нарахованого до сплати податку окремого податкоплатника. Тобто у разі самостійного використання цієї частини вилученого доходу індивід мав би більше користі, ніж у результаті загальнодержавного перерозподілу сукупних податкових надходжень. Крім того, поставити під сумнів необхідність виконання фіскального обов'язку податкоплатником спонукає і той факт, що за рахунок сплаченого ним податку можуть утримуватися члени суспільства, які не хочуть наполегливою працею забезпечити свого існування або ж намагаються збагатитися, маючи доступ до залучених державою ресурсів.

З іншого боку, досягнення справедливого перерозподілу доходів на рівні держави є практично нереальним. Так, при встановленні паретооптимальних податкових ставок враховувати безліч чинників, які зумовлюють економічні процеси у країні, дуже складно. Тим більше, що на вибір преференцій реформи оподаткування значний відбиток накладають політичні впливи. Такі реалії неминуче призводять до спотворення основних макроекономічних пропорцій з тими соціальними наслідками, що випливають з усього цього.

А в результаті — ті податкоплатники, чії інтереси при прийнятті законів враховані найменше, реагують на умови податкового середовища та домінують політичних курсів, вдаючись до способів обходу податків.

Та, незважаючи на спільні передумови використання, ухилення від сплати податків і уникнення податкових зобов'язань є різними по суті. З етичних міркувань ухилення від оподаткування розцінюється, зокрема, однозначно негативно. Адже, надаючи фіскальним органам заздалегідь неправдиву інформацію про себе, платник податків чинить аморально. І хоч би які були виправдання такої поведінки, навмисне приховування податкових зобов'язань завжди

¹ Суторміна В.М., Федосов В.М., Андрущенко В.Л. Держава — податки — бізнес (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки): монографія. — К.: Либідь. — 1992. — С. 306.

Податки

тракуватиметься як злочин проти суспільства. А викриття порушень податкового законодавства, крім правових наслідків, що передбачають притягнення суб'єктів ринкових відносин до адміністративної, фінансової і навіть кримінальної відповідальності, тягне за собою втрату репутації у ділових колах.

На противагу ухиленню від сплати податків, уникнення оподаткування реалізується лише у межах чинного законодавства. А це означає відсутність будь-яких підстав для вчинення каральних дій щодо суб'єктів підприємництва, які, використовуючи елементи податкового планування й прогнозування, намагаються скоротити власні податкові зобов'язання. Більше того, право платника податку на захист своїх економічних інтересів впливає з основних юридичних принципів (зокрема з недоторканності приватної власності) і підтримується усіма цивілізованими державами світу. Звичайно, сплата податків у обсягах, які початково закладаються засадами проголошеної фіскальної політики, найповніше відповідає інтересам суспільства.

Водночас, виявляючи своєрідний альтруїзм в оподаткуванні за умов жорсткого конкурентного середовища, що передбачає максимальне вивільнення усіх фінансових резервів, підприємство ризикує втратити свою частку ринку і — збанкрутувати. Тому заходи суб'єкта господарювання щодо забезпечення ефективного функціонування шляхом зменшення податкового навантаження на бізнес (без порушення закону — виразника преференцій розвитку суспільства) не суперечать і моральним принципам. Таким чином, уникнення оподаткування є виправданим як із правової, так і з етичної точок зору.

Характеризуючи економічні аспекти обходу податкових зобов'язань, зазначимо таке. Вдаючись до ухилення від сплати податків, суб'єкт ринкових відносин прагне максимізувати власні вигоди. Проте реальним результатом таких протиправних дій в одному випадку є збільшення тіньових прибутків, а в другому — погіршення фінансового стану, пов'язане із багаторазовими втратами. Щоб уникнути виявлення здійснених порушень у податковій сфері, підприємство змушене йти на втрати, пов'язані як із безпосереднім веденням нелегальної фінансово-господарської діяльності (використання подвійної бухгалтерії і т. п.), так і з виконанням контрольних функцій податковими органами (підкуп службовців тощо). Причому навіть такі запобіжні заходи не знімають повністю загрози негативних наслідків ухилення від оподаткування.

Натомість уникнення податків — це безризикова форма обходу податкових зобов'язань, під час реалізації якої право суб'єкта господарювання на свій розсуд розпоряджатися вивільненими фінансовими ресурсами захищене положеннями чинного законодавства. А витрати на пошук оптимальних варіантів оподаткування економічної діяльності (наприклад, оплата праці додатково найнятого персоналу) здебільшого не перевищують витрат приховування податкових зобов'язань. Якщо ж урахувати і той факт, що податкове законодавство будь-якої країни передбачає пільгові умови, а також має низку неточностей у

регламентуванні окремих процедур нарахування та сплати податків, то значні можливості збільшення прибутку підприємства на цілком легальній основі стають очевидними. Причому отриманий за допомогою цього інструментарію управління податковими процесами фінансовий результат, як правило, не поступається сумам тих тіньових прибутків, які могли б бути отримані унаслідок проведення суб'єктом ринкових відносин незаконних операцій. Таким чином, не менш ефективно, ніж ухилення від сплати податків та уникнення залежності від випадкових величин (зумовлених діяльністю фіскальних органів), уникнення податкових зобов'язань має усі підстави поступово бути визнаним кращою альтернативою у виборі стратегій управління оподаткуванням підприємств.

Акцентуючи увагу на макроекономічних аспектах ухилення від сплати податків, зауважимо, що наслідком функціонування суб'єктів підприємництва у межах тіньового бізнесу є безповоротні фіскальні втрати. Постійне недоодрержання бюджетами доходів стає на заваді виконанню програм економічного та соціального розвитку держави, спотворюючи тим нормальний перебіг відтворювальних процесів в економіці. А підірвані можливості зростання реального валового внутрішнього продукту, послаблюючи позиції країни і на світовому ринку, призводять до ще більшого поглиблення кризових економічних явищ. Саме тому проблема боротьби з податковою злочинністю завжди була й лишається актуальною. Серед першочергових заходів впливу на антидержавну поведінку суб'єктів ринкових відносин у контексті розв'язання цієї проблеми — підвищення розмірів фінансових санкцій, а також посилення кримінальної відповідальності за навмисне приховування податкових зобов'язань. Причому такі заходи треба здійснювати у комплексі з реалізацією антикорупційної державної політики. Адже саме відсутність упевненості у безкарності протиправних дій змусить платника податків ретельно зважити усі “за” і “проти” перед тим, як вдатися до порушення закону під час економічних операцій.

Інший шлях попередження негативних наслідків ухилення від оподаткування — виховання фіскальної свідомості суспільства. Зі шкільної лави майбутні податкоплатники повинні знати про необхідність сплати та призначення податків. Лише з усвідомленням усієї соціально-економічної значущості таких внесків до централізованих грошових фондів та неприйнятності порушень податкового законодавства з погляду моралі власні податкові зобов'язання сприйматимуться суб'єктом господарювання як фіскальний обов'язок перед державою. А найкращим орієнтиром правильності вибору стратегії легальної фінансово-господарської діяльності для підприємства слугуватиме прозора, економічно обгрунтована урядова політика. Тобто чим більше інтересів податкоплатників враховуватиметься при визначенні пріоритетних напрямів політичного курсу держави, тим менше буде стимулів у суб'єктів ринкових відносин для ухилення від оподаткування. І тільки тоді податки сплачуватимуться підприємствами не з примусу.

Податки

Розглядаючи макроекономічний ефект уникнення оподаткування, нагадаємо, що внаслідок скорочення обсягів власних податкових зобов'язань у підприємницьких структур з'являються можливості додаткового розширення діяльності. Тобто податкова "економія", яка зумовлює приріст кінцевого фінансового результату, у підсумку спричинює збільшення розміру інвестиційного капіталу, що спрямовується, як правило, у проекти, пов'язані з нарощуванням економічного потенціалу підприємства. Унаслідок таких процесів з часом настає момент, коли абсолютний розмір сплачених суб'єктом господарювання податків сягає рівня початкових податкових зобов'язань (до оптимізації оподаткування мікрорівня), а пізніше — перевищує останній. Отже, підприємство, діючи у суто власних економічних інтересах, сприяє макроекономічному зростанню та наповненню бюджетів. Тобто початкові (немінучі) фіскальні втрати досить швидко компенсуються зростанням податкових надходжень наступних періодів внаслідок розширення бази оподаткування, що властиво також розвитку подій (на переконання Лаффера) у разі зменшення ставок податків у країні. А в результаті — накладання стратегії уникнення податкових зобов'язань суб'єктами ринкових відносин на загальнодержавну політику оптимального оподаткування лише сповільнює, а не припиняє повністю очікуване (за підсумками реалізації цієї політики) збільшення доходів бюджету.

Отже, постає питання, чи варто взагалі боротися з виявами легального обходу оподаткування. Відповідаючи, наголосимо насамперед, що механізми уникнення податкових зобов'язань виступають своєрідним регулятором, який відновлює порушені екстерналіями постійного державного втручання у процеси оподаткування економічні пропорції. А позаяк ідеальних методів впровадження навіть найгуманнішої фіскальної політики, що максимально відповідатиме інтересам усіх членів соціуму, не існує, а реальна дія чинних законодавчих актів часто не сприяє досягненню початково поставленої мети, то чи варто державі взагалі засуджувати прагнення суб'єктів господарювання самостійно (на легальних засадах) оптимізувати власне оподаткування і, тим більше, усіляко перешкоджати реалізації останнього?

Звичайно, не йдеться про те, що податкове законодавство не потребує вдосконалень. Ваді треба виявляти і вчасно усувати. Але й не варто, вносячи поправки у нормативно-правову базу, керуватися метою повністю позбавити суб'єктів підприємництва будь-яких можливостей вивільнення фінансових ресурсів за допомогою маніпуляцій положеннями податкового законодавства. Адже зі зникненням умов використання способу уникнення сплати податків спонукальні мотиви до зменшення податкового навантаження у підприємства все одно залишаться. Почуття зневажених державою економічних інтересів та прагнення нових конкурентних переваг спонукатиме суб'єкти господарювання шукати нові шпаринки, щоб скоротити податкові зобов'язання. І такі прогалини у регла-

ментуванні нарахування та сплати податків знайдуться. Тож процесам корекції законодавства не буде кінця, а суттєво зменшити масштаби уникнення оподаткування навряд чи вдасться.

Крім того, не треба намагатися викоринити елементи практики легального обходу податкових зобов'язань ще й тому, що у держави є можливості цілеспрямовано використовувати останні як підґрунтя макроекономічного зростання. Адже, реалізуючи повною мірою регулювальну функцію податків, урядові пропозиції щодо пільгування розвитку пріоритетних галузей економіки знайдуть підтримку як у стінах парламенту, так і в широких колах податкоплатників. Інакше кажучи, спрямувавши уникнення оподаткування у потрібне русло, держава може розв'язувати складні економічні проблеми за допомогою використання зацікавленості підприємств у запровадженні такої фінансово-господарської діяльності, яка забезпечила б одержання високих прибутків. Якщо ж політика “популяризації” законної оптимізації податків суб'єктів ринкових відносин поєднуватиметься із заходами боротьби з ухиленням від оподаткування, то темпи зростання доходів бюджету стануть близькими до максимальних, а межі тіньового сектору економіки відчутно звужаться. Тому, дотримуючись вищевикладених рекомендацій, суб'єкти господарювання прийматимуть рішення, аби остаточно відмовитися від домінуючої у наш час стратегії нелегального обходу податкових зобов'язань на користь ефективнішого як з точки зору раціоналізму мікрорівня, так і з позицій загальнодержавних інтересів уникнення податків.

Відносна новизна для України такої теоретичної і практичної царини знань, як управління податковими процесами суб'єктів підприємництва, а також специфіка національного податкового законодавства і зумовлена цим неможливість перенесення у вітчизняну економіку зарубіжного досвіду в галузі уникнення оподаткування пояснюють брак економічної літератури з цього кола питань. Відсутність єдиного підходу до цієї функції внутрішньофірмового управління у публікаціях та не сформований понятійний апарат виступають чинниками негативного впливу на реальний перебіг таких процесів. Тому потреба наукового дослідження парадигми легального обходу оподаткування сьогодні особливо актуальна.

У сучасній економічній літературі основи практики реалізації уникнення оподаткування здебільшого описано за допомогою терміна “податкове планування”, під яким мають на увазі законний спосіб уникнення оподаткування із використанням наданих законом пільг і прийомів скорочення податкових зобов'язань². Натрапляємо й на такі визначення цього поняття, як, наприклад, діяльність із розроблення та практичного застосування схем, які дають змогу зни-

² *Налоги, налогообложение и налоговое законодательство / Под ред. Е.Н. Евстигнеева. — СПб: Питер. — 2000. — С. 96.*

Податки

зити податковий тиск; методи й заходи, спрямовані на збільшення коштів, які залишаються у розпорядженні підприємства після сплати належних податків³.

Інша група авторів, вважаючи, що ототожнення управління податковими процесами з позицій суб'єктів ринкових відносин із податковим плануванням звужує сферу його дії, пропонує називати уникнення оподаткування науковою категорією "податковий менеджмент". В одному із російських видань, зокрема, наводиться трактування цього терміна як управління податками підприємств-податкоплатників, яке регулює їхні фінансові взаємовідносини з державою у процесі перерозподілу доходів суб'єктів господарювання і формування доходів бюджету⁴. К.Ф. Ковальчук та Т.М. Рева висловлюють думку, що податковий менеджмент підприємства передбачає розроблення управлінських рішень, спрямованих на формування фінансового потенціалу і підвищення його ефективності⁵. Такої концепції дотримується і А.Я. Кізіма⁶.

Ми пропонуємо, спираючись на узагальнені положення наведених підходів щодо управління оподаткуванням на мікрорівні, під податковим менеджментом суб'єкта ринкових відносин (корпоративним податковим менеджментом⁷) розглядати систему ефективних заходів цілеспрямованого (у суворій відповідності з нормами чинного законодавства) впливу на обсяг власних податків та податкових платежів, за альтернативних варіантів ведення економічної діяльності, з метою забезпечення зростання прибутковості функціонування в умовах конкурентного ринкового середовища, а також оптимальне планування та проведення фінансово-господарських операцій шляхом врахування всіх нюансів процесу оподаткування.

Саме таке визначення, на наш погляд, найповніше відповідає суті корпоративного податкового менеджменту, реалізація якого і закладається в основу стратегії уникнення податків підприємницькими структурами.

Докладно охарактеризувати елементи корпоративного податкового менеджменту обіцяємо у наступних публікаціях, а зараз наголосимо лише на тому, що за допомогою грамотного управління податковими процесами суб'єкт ринкових відносин може, подібно до використання практики оптимізації витрат, економічного обґрунтування запасів та інших відомих шляхів вивільнення фінансових ресурсів, впливати на кінцевий результат своєї діяльності.

³ *Елисеєв А.В., Підлужний М.П.* Податкове планування. Мінімізація оподаткування законними способами. — Львів: Ліга-Прес. — 2003. — С. 8.

⁴ *Хотинская Г.И.* Налоговый менеджмент и его эффективность // Финансовый менеджмент. — 2002. — №2.

⁵ *Ковальчук К.Ф., Рева Т.М.* Податковий менеджмент на промисловому підприємстві // Фінанси України. — 2001. — №5.

⁶ *Кізіма А.Я.* Податковий менеджмент: навч.-метод. посіб. — Тернопіль: Астон. — 2002. — С. 111.

⁷ *Юткина Т.Ф.* Налоги и налогообложение: Учебник. — М.: ИНФРА-М. — 1999.

Більше того, розроблення податкової стратегії для збалансування фінансових потоків підприємства сьогодні є одним із найвагоміших чинників максимізації прибутку, передумовою збереження наявних і досягнення нових конкурентних переваг у ринкових умовах господарювання. Тобто реалізація корпоративного податкового менеджменту у межах загальної стратегії функціонування суб'єкта господарювання є запорукою поліпшення фінансового стану та підвищення його економічного потенціалу (в чому, не в останню чергу, зацікавлена держава). Адже темпи макроекономічного зростання і рівень доходів бюджету через розширення бази оподаткування безпосередньо залежать від активного розвитку підприємницького сектору економіки.

Підсумовуючи зазначимо, що сьогодні відкриваються можливості досягнення консенсусу у взаємовідносинах фіска і податкоплатників на якісно новій основі. Дотримання державою курсу оптимального оподаткування при визначенні засад фіскальної політики, що базується на підтримці економічних стимулів підприємницької ініціативи, сприяє гармонійному розвитку суспільства. Використання ж практики уникнення оподаткування служить інструментом відновлення економічних пропорцій розподілу та перерозподілу валового внутрішнього продукту, порушених законотворчою діяльністю парламенту як унаслідок лобіювання певних інтересів, так і через існування об'єктивних складнощів в обґрунтуванні оптимальних податкових ставок. А паралельна реалізація таких стратегій управління оподаткуванням на макро- і мікрорівні, у свою чергу, дає змогу забезпечувати стає зростання доходів бюджету одночасно із максимізацією прибутків суб'єктів господарювання. Отже, досягнення оптимуму Парето в умовах сучасної економіки України реально можливе.